

ΓΕΩΡΓΙΟΣ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Ν. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

ΟΙ ΔΙΑΣΠΟΡΕΣ ΩΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΝΑΝ ΕΝΟΠΟΙΟΥΜΕΝΟ ΚΟΣΜΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οί σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιστήμες αγνόησαν ή περιθωριοποίησαν τὸ φαινόμενο τῶν διασπορῶν. Πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν παράλειψη κρύβεται μιὰ ὁλόκληρη θεωρητικὴ καὶ ἰδεολογικὴ παράδοση, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ πρότυπο τοῦ ἔθνικοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν κυριαρχία τοῦ οἰκονομικοῦ στὶς κοινωνικὲς επιστήμες. Τόσο στὴ μαρξιστικὴ ὅσο καὶ στὴ φιλελεύθερη σκέψη, κυρίαρχοι παράγοντες στὴν πολιτικὴ θεωροῦνται οἱ οἰκονομικοί, ἐνῶ οἱ πολιτισμικοί, οἱ παράγοντες δηλαδὴ πάνω στοὺς ὁποίους θεμελιώνονται οἱ Διασπορές, θεωροῦνται ὑποδεέστεροι.

Μὲ τὴν ἄνοδο τῶν ἔθνικῶν κρατῶν, οἱ διασπορὲς ὑπέστησαν ἰσχυρὴ πίεση ἀπὸ τὶς πολιτικὲς δυνάμεις τοῦ ἔθνικισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἐπεδίωξαν κατὰ κανόνα νὰ ὁμογενοποιήσουν τὸ κρατικὸ ἔδαφος. Ἡ διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς καὶ τῆς Αὐстро-ουγγρικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Ρωσικῆς μὲ τὴ μορφή τῆς ΕΣΣΔ, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν συρρίκνωση τῶν παραδοσιακῶν διασπορῶν. Τὸ ἐβραϊκὸ ὁλοκαύτωμα καὶ ἡ δημιουργία τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραὴλ ἀποτελοῦν ἐκφράσεις, μὲ ἀρνητικὴ καὶ θετικὴ μορφή, τῆς ἀποπνικτικῆς πίεσης ποὺ ἄσκησε ὁ σύγχρονος κόσμος πάνω στὶς διασπορὲς.

Οἱ κοινωνικὲς επιστήμες ἔσπευσαν νὰ διακηρύξουν τὸ τέλος τῶν διασπορῶν, καθὼς τόσο τὰ θεωρητικὰ τους πρότυπα ὅσο καὶ ἡ παρατήρηση τῆς διεθνοῦς πραγματικότητος συνέκλιναν πρὸς τὸ συμπέρασμα αὐτό. Τὰ φαινόμενα ποὺ ἄρχισαν σήμερα νὰ γίνονται ἀντικείμενο μελέτης, κατατάσσονταν σὲ ἄλλα πλαίσια καὶ κατηγορίες ὅπως π.χ. στὸ θέμα τῆς μετανάστευσης.

Η ΕΠΑΝΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΣΠΟΡΩΝ

Λίγο-λίγο πολλαπλασιάζονται τὰ σημεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι οἱ διασπορὲς κάθε ἄλλο παρὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Παράλληλα πρὸς τὴ συρρίκνωση ἢ ἀκόμα καὶ πρὸς τὴν ἐξαφάνιση τῶν παραδοσιακῶν ἐστιῶν, ἀναπτύχθηκαν νέες. Ἔτσι, ἡ συρρίκνωση τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὸ παραδοσιακὸ πεδίο τῆς, στὶς ἀκτὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ στὸν Πόντο, ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ τὴ δημιουργία νέων ἑλληνικῶν κοινοτήτων: πρῶτα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ κατόπιν στὴν Αὐστραλία, στὴν Ἀφρική καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Ἡ πρόοδος στὸν τομέα τῶν μεταφορῶν καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν αὐξήσε τὴν κινητικότητα τῶν πληθυσμῶν. Ἡ κινητικότητα αὐτὴ εἶχε ἰσχυρὴ ἀντανάκλαση στὸν ὄγκο τῶν μεταναστεύσεων ἀπὸ τὴν χώρα καταγωγῆς πρὸς τὴν χώρα ὑποδοχῆς. Οἱ πτήσεις *charters*, ἡ διάδοση τῶν *I.X.* αὐτοκινήτων, κ.ο.κ., ἐπιτρέπουν σήμερα τοὺς μετανάστες νὰ πηγαινοέρχονται τακτικὰ ἀπὸ τὴν χώρα ὑποδοχῆς στὴν χώρα καταγωγῆς. Αὐτὲς οἱ νέες δυνατότητες διευκολύνουν τόσο τὴν ἴδια τὴ μετανάστευση, ὅσο καὶ τὴ συντήρηση τῶν δεσμῶν μὲ τὴ χώρα καταγωγῆς.

Ἡ μετανάστευση εὐνοήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς διεθνοῦς οἰκονομίας. Ἡ σταδιακὴ διεθνοποίηση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀνέτρεψε τὶς παραδοσιακὲς οἰκονομικὲς καὶ δημογραφικὲς ἰσορροπίες. Οἱ μετασχηματισμοὶ στὶς ὑπὸ ἀνάπτυξη χῶρες δημιούργησαν πλεόνασμα ἐργατικῶν χειρῶν. Ἀντίστοιχα, ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς καὶ τῶν προσδοκιῶν στὶς ἀνεπτυγμένους χῶρες δημιούργησαν ζήτηση ἢ ἔλξη γιὰ ἐργατικὰ χέρια. Τεράστια ρεύματα μετανάστευσης ἤρθαν νὰ ἀνταποκριθοῦν σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ δυναμικοῦ. Οἱ πολιτικὲς ἀνακατατάξεις καὶ τὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς μεταψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς προσέθεσαν τοὺς πρόσφυγες τοὺς οἰκονομικοὺς μετανάστες.

Ἀρχικά, δὲν θεωρήθηκε ὅτι οἱ μεγάλες μεταπολεμικὲς ἐργατικὲς μεταναστεύσεις ἀπὸ τὸ Νότο στὸ Βορρᾶ εὐθύνονταν γιὰ τὴ δημιουργία ἢ τὴν ἐνίσχυση τῶν διασπορικῶν φαινομένων, καθὼς οἱ μετανάστες ἐπεδίωξαν νὰ ἐνταχθοῦν στὶς νέες κοινωνίες. Ἡ πολιτικὴ γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν μεταναστῶν τὴν ὁποία ἀσκοῦσαν οἱ χῶρες ὑποδοχῆς ἔμοιαζε νὰ ἐπιτυγχάνει. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ὅμως ὅλα ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν.

Ἡ τάση πρὸς τὴν πολιτισμικὴ ἐνοποίηση τῆς οἰκουμένης, καθὼς διαδίδονταν ἓνα ἐνιαῖο καταναλωτικὸ πρότυπο, μείωσε τὴν δυνατότητα νὰ ἐνσωματώνονται στὶς ἐθνικὲς κοινωνίες ξένα στοιχεῖα. Οἱ οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί, ὅπως ἡ ἀποβιομηχάνιση τῶν δυτικῶν οἰκονομιῶν καὶ ἡ αὐξηση τῆς ἀνεργίας στὶς ἀνειδίκευτες κατηγορίες τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀποδυνάμωσαν τοὺς σχετικοὺς μηχανισμούς. Οἱ πληθυσμοὶ τῶν μεταναστῶν ἀναζητοῦν πιά ἓνα ἀντίβαρο στὴν πολιτισμικὴ ὁμογενοποίηση καὶ στὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργασίας. Ἀμφισβητοῦν τὴν ἰδεολογία τῆς ἀφομοίωσης καὶ στρέφονται πρὸς τὶς πολιτισμικὲς ρίζες. Τὰ πολιτικὰ συστήματα τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ποὺ παλαιότερα ἐπεδίωκαν τὴν ἐνσωμάτωση, τώρα ἀποδέχονται σταδιακὰ τὴ συνύπαρξη διαφορετικῶν πολιτισμικῶν κοινοτήτων στὸ ἔδαφός τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ *melting pot* ὁδηγούμεστε στὸ πρότυπο τοῦ μωσαϊκοῦ, ἰδέα ἀποδεκτὴ στὸν Καναδᾶ καὶ ἡ ὁποία κερδίζει ἔδαφος καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖς. Οἱ τάσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἀκόμα μιὰν ἐνδειξη ὅτι τὸ πρότυπο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ξεπέρασε τὸ ἀπόγειό του καὶ ἀρχίζει νὰ ὑποχωρεῖ, τουλάχιστον στὶς πιὸ προχωρημένες κοινωνίες.

Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980, ἀλλάζει ἐπίσης ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο βλέπουν οἱ μετανάστες τοὺς ἑαυτοὺς τους καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς βλέπουν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ὑποδοχῆς. Ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ μετανάστη - προσωρινοῦ ὅπως ὁ *gastarbeiter*, ἢ μονίμου ἄρα ἐνσωματώσιμου - περνᾶμε στὴν εἰκόνα ἐνὸς νέου μονίμου κατοίκου τῆς χώρας ὑποδοχῆς, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ μιὰ διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα: δηλαδή, στὴν εἰκόνα τοῦ μέλους μιᾶς διασποράς. Γιὰ ὀρισμένους μετανάστες αὐτὸ ἀποτελεῖ καινούργια ἐμπειρία. Γιὰ τὰ μέλη τῶν παραδοσιακῶν διασπορῶν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἐπιστροφή σὲ παλαιὰ πρότυπα, ἀποθηκευμένα στὶς πτυχές τῆς συλλογικῆς μνήμης.

Μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς διαφορετικῆς ταυτότητας, ἔρχεται ἡ δημιουργία -ἢ ἡ ἐνίσχυση- ὀργάνων ὅπως οἱ φιλανθρωπικοὶ ἢ οἱ πολιτισμικοὶ σύλλογοι, οἱ σχολικὲς ἢ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις, κ.ο.κ. Τὰ ὄργανα αὐτὰ ἐκφράζουν τὸ κοινοτικὸ πνεῦμα καὶ δηλώνουν τὴν ἀφετηρία ἢ τὴν ἀνάπτυξη κοινοτήτων. Ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν τὴ δράση τῶν κρατικῶν ὀργάνων τῆς χώρας ὑποδοχῆς ἢ τῆς χώρας καταγωγῆς, νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀλληλεγγύη, νὰ συμβάλλουν στὴ συντήρηση τῶν πολιτισμικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς διασπορικῆς ὁμάδας. Παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινοτήτων, πολλαπλασιάζονται οἱ δεσμοὶ τῶν κοινοτήτων αὐτῶν μεταξὺ τους καὶ μὲ τὴν χώρα καταγωγῆς. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν δεσμῶν αὐτῶν ὀφείλει πολλὰ στὴν τεχνολογία. Ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῶν τηλεπικοινωνιῶν, τῆς πληροφορικῆς καὶ τῶν ἄλλων τεχνολογιῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴ μετάδοση μηνυμάτων ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικότερο παράγοντα στὴν ἐνίσχυση τῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς διασποράς, μερικὲς φορὲς μάλιστα κατὰ ἀναπάντεχο τρόπο: μαγνητοσκοπημένες κασέτες κυκλοφοροῦν μὲ τὸ ταχυδρομεῖο ἀπὸ χώρα σὲ χώρα καὶ γίνονται ἓνα μέσο ἐπικοινωνίας σὲ διασπορές, τὰ μέλη τῶν ὁποίων δυσκολεύονται νὰ ἐνημερωθοῦν ἀπὸ ἔντυπα λόγῳ τοῦ χαμηλοῦ μορφωτικοῦ τους ἐπιπέδου.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Τὰ δίκτυα τῶν διασπορῶν δὲν περιορίζονται ἀπὸ τὰ σύνορα τῶν κρατῶν: τὰ διαπερνοῦν καὶ τὰ ἀμφισβητοῦν. Ἀποτελοῦν μιὰ μορφή κοινωνικο-γεωγραφικῆς ὀργάνωσης ποὺ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ ὀργάνωση ποὺ ἀντανაკλᾷ τὸ δυτικὸ πρότυπο τοῦ ἐθνικοῦ ἐδαφικοῦ κράτους. Ἡ μελέτη τῶν διασπορῶν μπορεῖ νὰ προκαλέσει θεμελιακὲς ἀναθεωρήσεις στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν πολυεθνικῶν ἐπιχειρήσεων προκάλεσε τὴν ἀναθεώρηση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Οἱ βασικὲς ἐννοίαι τῆς Γεωγραφίας μποροῦν ἐπίσης, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ ἀναθεωρηθοῦν.

Τὸ ἐνδιαφέρον, ὅμως, δὲν εἶναι μόνο θεωρητικόν. Οἱ διασπορές ἀποκτοῦν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερο πολιτικὸ ρόλο, τὸ βάρος τους στὶς διεθνεῖς σχέσεις

γίνεται όλοένα και πιο αίσθητό. Καθώς αναπτύσσονται σε ένσωματωμένα συστήματα με συνεχή έσωτερική επικοινωνία, αποκτούν συνείδηση της δύναμής τους. Συχνά, κάποια απειλή προς τη χώρα καταγωγής γίνεται αφορμή για μιάν άρχική κινητοποίηση. Η αξιοποίηση αυτή των δικτύων για πολιτικούς σκοπούς τους επιτρέπει να ενισχυθούν, να ένσωματωθούν, να οργανωθούν ακόμα περισσότερο. Η διασπορά από πολιτισμικό μετατρέπεται σε πολιτικό σώμα: η κρίση του Κυπριακού το 1974 έγινε η αφορμή για τη δημιουργία του έλληνικού λόμπυ στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Για την πολιτική επιστήμη τίθενται έτσι μια σειρά από έρωτήματα που άφορούν τη λειτουργία του νέου αυτού πολιτικού οργανισμού και τις σχέσεις του με άλλους παράγοντες του πολιτικού του περιβάλλοντος, όπως είναι η χώρα καταγωγής, η χώρα ύποδοχής, άλλες διασπορές, κ.ο.κ.

Σε ό,τι άφορα τις σχέσεις της διασποράς με τη χώρα ύποδοχής, χρειάζεται να σχετικοποιηθεί η ιδέα της ανταγωνιστικότητας. Η ιδέα αυτή, σύμφωνα με την όποια οι κοινότητες της διασποράς αποτελούν ανταγωνιστικό παράγοντα και στοιχείο κινδύνου για τη χώρα ύποδοχής, έχει τις ρίζες της στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το Τρίτο Ράιχ χρησιμοποίησε την άνα τον κόσμο γερμανική διασπορά ως μέσο κατασκοπίας και αποσταθεροποίησης των έχθρικών κρατών. Σήμερα, την ιδέα αυτή την προβάλλουν τα διάφορα έθνικιστικά ή ξενόφοβα πολιτικά κινήματα.

Κατά κανόνα όμως οι διασπορικές κοινότητες τείνουν να υπερασπίζονται τους θεσμούς της χώρας ύποδοχής. Σπάνια αποτελούν ένα είδος “Πέμπτης Φάλαγγας”· τότε, όμως, η έξαφάνισή τους είναι λίγο-πολύ βέβαιη. Η χώρα ύποδοχής είναι το βιοτικό περιβάλλον των διασπορών, το όποιο κάθε άλλο παρά έχουν συμφέρον να καταστρέψουν ή να βλάψουν. Αντίθετα, οι διασπορές είναι πολύ προσεκτικές στις σχέσεις που δημιουργούν με τον κοινωνικό τους περίγυρο και αποφεύγουν να δώσουν λαβή σε κατηγορίες. Όταν βρεθούν στο μέσο μιας διένεξης ανάμεσα στη χώρα καταγωγής και τη χώρα ύποδοχής, συνήθως προσπαθούν να παίξουν μεσολαβητικό ρόλο ώστε να έξαφανιστούν τα σημεία τριβής. Στη λεπτή ισορροπία ανάμεσα στα συμφέροντα της χώρας καταγωγής και της χώρας ύποδοχής, είναι δυνατόν βέβαια να δίνεται λαβή σε ύποψίες, περισσότερο ή λιγότερο βάσιμες, για προδοσία της μιας από τις δύο “πατρίδες” τους. Δεν λείπουν και οι άκραίες περιπτώσεις μελών της διασποράς που δέχονται να λειτουργήσουν ως πρακτόρες των ύπηρεσιών της μιας ή της άλλης χώρας. Είναι φανερό ότι οι διασπορές αποτελούν έναν ένδιάμεσο παράγοντα. Δεν πρέπει, επομένως, να γίνεται σύγχυση ανάμεσα στις διασπορές και τις μειονότητες. Οι δύο αυτές κατηγορίες διαφέρουν γεωγραφικά: οι μειονότητες είναι συγκεντρωμένες έδαφικά, συχνά κοντά σε σύνορα, ενώ οι διασπορές αποτελούν άσήμαντο ποσοστό του πληθυσμού στην περιοχή όπου ζούν. Οι μειο-

νόητες μπορούν να αναπτύξουν φιλοδοξίες αποχωριστικού χαρακτήρα, πράγμα *de facto* αδύνατο για τις διασπορές.

Σε μια υπεραπλουστευτική θεώρηση, η διασπορά παρουσιάζεται συχνά στη χώρα καταγωγής ως ένα όργανο της “έθνικης πολιτικής”. Η πραγματικότητα όμως είναι πιο σύνθετη. Η διασπορά κινητοποιείται, βέβαια, για πολιτικούς σκοπούς που σχετίζονται κατά κανόνα με τα ζητήματα της χώρας καταγωγής. Μπορεί όμως να δραστηριοποιηθεί με πολλούς τρόπους, συμβατούς με την επίσημη πολιτική της χώρας καταγωγής ή όχι. Ενδέχεται να τηρεί και έχθρική στάση προς την κυβέρνηση της χώρας καταγωγής, όπως λειτούργησαν οί Έλληνες του Παρισιού κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα ή οί μετανάστες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά το κομμουνιστικό καθεστώς. Επίσης, η διασπορά μπορεί να αναπτύξει ανταγωνισμό με τη χώρα καταγωγής. Η έβραϊκή διασπορά της Αμερικής αμφισβητεί ότι το κέντρο του έβραϊκού έθνους είναι το κράτος του Ισραήλ και διεκδικεί μεγάλο μέρος της ήγεμονίας, ιδιαίτερα στον επιστημονικό και πολιτισμικό τομέα.

Οί πολιτικοί της χώρας καταγωγής συχνά υποτιμούν την ανεξαρτησία της διασποράς και επιδιώκουν να την μεταχειρίζονται για τους κατά καιρούς πολιτικούς τους στόχους, διεθνείς ή έσωτερικούς. Η όλο και μεγαλύτερη σημασία του φαινομένου των διασπορών πολλαπλασιάζει τον πειρασμό αυτό. Στο βαθμό όμως που οί διασπορές αναπτύσσονται, κατακτούν ή ανανεώνουν την έμπειρία τους, αρνούνται να υποταχθούν στους βραχυπρόθεσμους στόχους των πολιτικών της χώρας καταγωγής. Η δημιουργία του Συμβουλίου Αποδήμου Ελληνισμού με πρωτοβουλία της Ελληνικής Πολιτείας και οί τριβές της ήγεσίας του με την παραδοσιακή ήγετική δύναμη της ελληνικής διασποράς, το Πατριαρχείο, αποδεικνύουν το περίπλοκο στις σχέσεις του Κράτους και της Διασποράς.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΣΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Η σύγχρονη Γεωγραφία έχει θεμελιωθεί πάνω σε μια προσέγγιση που αντιμετωπίζει το χώρο ως συνεχή ιεραρχία κλιμάκων: τοπική κλίμακα, κατόπιν περιφερειακή κλίμακα, κατόπιν έθνικη κλίμακα, κ.ο.κ. Η θεώρηση αυτή στηρίζεται κατ’άρχην στην υπόθεση ότι η σχέση ανάμεσα σε δύο σημεία του χώρου είναι συνάρτηση της γεωμετρικής τους απόστασης. Έτσι, όσο πιο κοντά είναι δύο οικισμοί, τόσο πιο πολλές σχέσεις θα έχουν οί κάτοικοί τους. Με την ίδια λογική, η επίδραση μιās πόλης μειώνεται κατά όμοκέντρους κύκλους· μπορούμε να όρίσουμε μιὰ ζώνη άμεσης επιρροής, πέρα από την όποία η επίδραση της πόλης έλαχιστοποιείται ή έξαφανίζεται.

Το γεωγραφικό αυτό πρότυπο προκύπτει από την ανάπτυξη των κρατών

της Δύσης. Τα κράτη αυτά στηρίχτηκαν στην οργάνωση του έδαφους από ένα πολιτικό κέντρο εγκατεστημένο σε μια πόλη. Η Γαλλία έπαιξε ρόλο υποδείγματος. Η διαδικασία που οδήγησε στο σύγχρονο κράτος στη Δυτική Ευρώπη καλύπτει πολλούς αιώνες, φθάνει όμως στο απόγειό της κατά το δέκατο ένατο αιώνα, όταν δηλαδή άρχισε να αναπτύσσεται η σύγχρονη Γεωγραφία. Έπομένως, η όπτική της Γεωγραφίας υποχρεωτικά επηρεάστηκε βαθύτατα από την πραγματικότητα που είχε να μελετήσει, δηλαδή το έδαφικό κράτος. Με λίγες εξαιρέσεις, η περιφερειακή διάσταση κυριάρχησε στη σύγχρονη γεωγραφία.

Η θεώρηση αυτή ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από την ανάπτυξη των χερσαίων συγκοινωνιών και μεταφορών, χάρη στην πρόοδο, στην τεχνολογία των σιδηροδρόμων και των αυτοκινήτων κατά το δεύτερο ήμισυ του δεκάτου ένατου και κατά το πρώτο ήμισυ του είκοστου αιώνα: οί χερσαίες συγκοινωνίες αποτελούν την πιο χειροπιαστή έκφραση της “φθοράς των φαινομένων” σε συνάρτηση με την απόσταση. Η βιομηχανική επανάσταση και η στενή συνάφεια του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και του έθνικού κράτους συνέβαλαν επίσης στην περιφερειακή διάσταση της γεωγραφικής σκέψης.

Από τα τέλη του δεκάτου ένατου αιώνα η Γεωγραφία έπαιξε μεγάλο ρόλο στην εκπαίδευση, συμβάλλοντας στην ενίσχυση των έθνικων ταυτοτήτων. Η θεώρηση του χώρου από τη σύγχρονη Γεωγραφία επηρέασε βαθύτατα την εικόνα του κόσμου στις κοινωνίες μας. Δύσκολα φαντάζεται κανείς ότι σε άλλες κοινωνίες και σε άλλους πολιτισμούς επικρατούσαν διαφορετικές θεωρήσεις του χώρου. Είναι όμως γνωστό ότι π.χ. οί νομαδικοί πληθυσμοί αντιλαμβάνονται το χώρο ως μια σειρά από σημεία (τίς δάσεις) που συνδέονται μεταξύ τους με τούς δρόμους που ακολουθούν τα καραβάνια· έχουν δηλαδή μια εικόνα του χώρου που αντιστοιχεί σε ένα δίκτυο. Για τούς πληθυσμούς αυτούς ένας τοπογραφικός χάρτης δέν σημαίνει πολλά, γιατί αυτό που έχει σημασία δέν είναι ό συνεχής χώρος, αλλά η διαδρομή. Την ίδια θεώρηση μπορούμε να βρούμε στους πληθυσμούς που ζούν σε νησιά και ασχολούνται με τη ναυσιπλοΐα, όπως είναι και ό έλληνικός. Αυτός είναι ίσως ένας από τούς λόγους για τούς όποιους η Γεωγραφία, με την έντονα περιφερειακή της διάσταση, δέν ευδοκίμησε στην Ελλάδα.

Σ’αυτή τη Γεωγραφία του συνεχούς χώρου -της περιφέρειας- μπορούμε να αντιπαραθέσουμε μιάν άλλη Γεωγραφία, τη Γεωγραφία του χώρου-δικτύου. Αυτή η Γεωγραφία ανταποκρίνεται στην εικόνα που δίνει ό Braudel για τη Μεσόγειο, όταν την παρομοιάζει με έναν άστερισμό από σημεία. Πράγματι, η Μεσόγειος σε πολλές στιγμές της ιστορίας της λειτούργησε ενιαία, χάρη στους θαλασσινούς δρόμους που συνέδεαν μια σειρά από παραθαλάσσιες πολιτείες, νησιωτικές ή στεριανές: μικρές, όπως το Ρέθυμνο στο “Χρονικό μιās Πολιτείας” του Παντελή Πρεβελάκη, ή μεγάλες, όπως η Σμύρνη του Κοσμά Πολίτη ή η Αλεξάνδρεια του Καβάφη. Οί πολιτείες αυτές είχαν περιορισμένη ένδοχώρα και

λίγους δεσμούς με τὸ ἐσωτερικό. Ἡ Μεσόγειος αὐτὴ φάνταζε καὶ φαντάζει ἀκόμα ἀπόμακρη γιὰ τοὺς περισσότερους γεωγράφους. Ἡ Γεωγραφία τῶν χώρων - δικτύων δὲν εἶναι ἀκόμα ἀνεπτυγμένη, καθὼς τὸ πρότυπο τοῦ συνεχοῦς, ἑδαφικοῦ χώρου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι βαθιὰ ριζωμένο στὶς ἀντιλήψεις τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν εἰδικῶν.

Ὅμως, ὅσο ἡ σύγχρονη Γεωγραφία ἀνέπτυσσε καὶ διέδιδε τὸ πρότυπο αὐτό, ὁ κόσμος ἄλλαζε. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες, οἱ ἀεροπορικές συγκοινωνίες καὶ οἱ τηλεπικοινωνίες ἔχουν γνωρίσει τεράστια ἀνάπτυξη. Σήμερα ζοῦμε τὴν ἐπανάσταση τῆς πληροφορικής τεχνολογίας ἡ ὁποία συνδυάζεται με τὶς τηλεπικοινωνίες καὶ καταργεῖ τὶς ἀποστάσεις. Οἱ οἰκονομικοὶ μετασχηματισμοὶ ἐντείνουν τὶς συνέπειες τῶν τεχνολογικῶν ἐπαναστάσεων.

Ὁ πληθυσμὸς τῶν μεγαλουπόλεων αὐξάνεται με ἐκθετικούς ρυθμούς, ἐξαίροντας τὴν ἀσυνέχεια τοῦ ἀνθρωπογεωγραφικοῦ χώρου. Οἱ μεγαλουπόλεις πολλαπλασιάζουν τὶς σχέσεις μεταξύ τους, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς μεγαλουπόλεις καὶ τὴν ὑπαιθρο στὶς ἀναπτυσσόμενες χώρες δὲν παύει νὰ αὐξάνει. Ἡ “μητροπολεοποίηση” (metropolisation) μετατρέπει τὸν κόσμο σὲ ἓνα δίκτυο ἀπὸ διεθνεῖς μεγαλουπόλεις, συνδεδεμένες στενὰ μεταξύ τους με ἀεροπορικές γραμμὲς καὶ δίκτυα τηλεπικοινωνιῶν. Ὁ διεθνὴς χώρος ὁργανώνεται λοιπὸν ὅλο καὶ περισσότερο σύμφωνα με τὸ πρότυπο τοῦ δικτύου ἐνῶ τὸ περιφερειακὸ πρότυπο ὑποχωρεῖ. Ἡ μελέτη τῶν δικτύων ἀποτελεῖ σήμερα γιὰ τὴ Γεωγραφία τὴν κύρια θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ πρόκληση.

Ὁ χώρος τῶν διασπορῶν εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ καθαρὰ παραδείγματα χώρου-δικτύου. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ διασπορά, ὅταν φθάνει στὴν ἀκμὴ τῆς, σχηματίζει ἓνα σύστημα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σημεία, δηλαδή τὶς κοινότητες, καὶ ἀπὸ δεσμούς, δηλαδή τὶς ροὲς ἀνθρώπων, ἀγαθῶν καὶ πληροφοριῶν ἀνάμεσα στὶς κοινότητες. Ὅσο περισσότερο λειτουργοῦν οἱ δεσμοὶ αὐτοί, τόσο ἰσχυροποιοῦνται τὰ σημεία -οἱ κοινότητες- στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἐνσωμάτωση καὶ στὴν ἀφομοίωση. Ὅσο πιὸ ἰσχυρὲς εἶναι οἱ κοινότητες, τόσο πολλαπλασιάζονται οἱ δεσμοὶ με τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ συστήματος. Χάρη στὴ σύγχρονη τεχνολογία καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐνοποίηση τῆς οἰκουμένης, ἡ γεωμετρικὴ ἀπόσταση παίζει ὀλοένα καὶ μικρότερο ρόλο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σήμερα ἓνα ὑπερατλαντικὸ ταξίδι μπορεῖ νὰ κοστίζει ὅσο καὶ τὸ ταξίδι ἀνάμεσα σὲ δύο εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Ἐπίσης, χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ρόλο τῶν τηλεπικοινωνιῶν εἶναι οἱ τηλεφωνικὲς ἐπικοινωνίες τοῦ Καναδᾶ με χώρες τοῦ ἐξωτερικοῦ: οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς κατέχουν τὴν πρώτη θέση σὲ ὄγκο τηλεφωνημάτων, τὴ δεύτερη θέση τὴν κατέχει ἡ Ἑλλάδα!

Ἡ ἐρευνα τοῦ φαινομένου τῶν διασπορῶν δὲν εἶναι λοιπὸν γιὰ τὴ Γεωγρα-

φία ένα ακόμα θέμα ανάμεσα σε πολλά, αλλά αποτελεί ένα υποδειγματικό αντικείμενο το οποίο μπορεί να της επιτρέψει να αναθεωρήσει τις βασικές έννοιες με τις οποίες εργάζεται, και κυρίως τη βασική της κατηγορία, δηλαδή την έννοια του χώρου. Ανάμεσα στους κλάδους της Γεωγραφίας, ή Πολιτική Γεωγραφία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το φαινόμενο των διασπορών Πέρα από το αυτονόητο ότι οι ειδικοί των Πολιτικών Επιστημών αυταπαγγέλτως παρατηρούν και εξετάζουν τον αυξανόμενο ρόλο των διασπορών στη διεθνή πολιτική, ή μελέτη του φαινομένου αυτού εμπλουτίζει ουσιαστικά την προβληματική του έθνικού κράτους.

Ιστορικά, οι διασπορές αποτελούσαν συστατικό στοιχείο των Αυτοκρατοριών, δηλαδή των συστημάτων τα οποία κατέλυσε ή επικράτησε των εθνικών κρατών. Αν επιβεβαιωθεί ή υπόθεση ότι αντιμετωπίζουμε την παρακμή των εθνικών κρατών, ή ανάπτυξη των διασπορών πρέπει να θεωρηθεί έκφραση του φαινομένου αυτού. Αναζητούνται τα νέα σχήματα της πολιτικής οργάνωσης που θα διαδεχθεί το έθνικό κράτος και αναγνωρίζεται ή συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων στον ίδιο χώρο. Έτσι, οι διασπορές προσελκύουν όλοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Οι θεωρίες οι οποίες εμμένουν στην όμογενοποίηση της Οικουμένης κάτω από την επίδραση των οικονομικών και τεχνολογικών μετασχηματισμών ("Τέλος της Ιστορίας", Globalisation, κ.ο.κ.) δεν μπορούν να ερμηνεύσουν την άνοδο των φαινομένων που απορρέουν από τις πολιτισμικές ή θρησκευτικές ταυτότητες, όπως οι διάφοροι φονταμενταλισμοί ή ή επανεμφάνιση των εθνικισμών στα τέως κομμουνιστικά εδάφη. Άλλες πάλι θεωρίες, όπως ή "Σύγκριση των Πολιτισμών", αναθέτουν καθοριστικό ρόλο στα πολιτισμικά φαινόμενα στα οποία αποδίδεται μιὰ ένδεχόμενη πολυδιάσπαση του κόσμου· στην περίπτωση αυτή υποβαθμίζεται υπερβολικά ή ενότητα και ή συνθετότητα του κόσμου στον οποίο ζούμε. Είναι φανερό ή ανάγκη για μιὰ σύνθεση των αντιτιθεμένων αυτών θεωρήσεων, ή σύγκριση των οποίων δημιουργεί την εντύπωση ότι οι ειδικοί ζούν σε διαφορετικούς πλανήτες.

Οι διασπορές είναι ένα από τα μέσα για να κατανοήσουμε την ενότητα πίσω από την φαινομενική αντιφατικότητα των μονομερών θεωριών που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια. Βασισμένες στον κοινό πολιτισμό, οι διασπορές αναπτύσσονται στο εθνικό περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης, εισάγοντας νέες μορφές διαφοροποίησης. Η επιστημονική έρευνα μᾶς επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι ο κόσμος μας ανασυντάσσεται σύμφωνα με πρότυπα τα οποία δεν είναι υποχρεωτικά τα εδάφη, όπως συνέβαινε όσο κυριαρχούσε το δυτικό μοντέλο στη γεωπολιτική οργάνωση. Όπως τό είχε προαναγγείλει ο Jean Gottmann, ή μακρά περίοδος ή οποία αρχίζει με τις συνθήκες της Βεστφαλίας φθάνει στο τέλος της.

Ο νέος κόσμος θυμίζει εν πολλοῖς τόν κόσμο της Μεσογείου πριν από την

κυριαρχία τῶν ἐθνικῶν κρατῶν. Τὸ δίκτυο τῶν διεθνῶν μεγαλουπόλεων ἔχει πολλὰ κοινὰ μὲ τὸ δίκτυο τῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν πόλεων τῆς Μεσογείου ὅπου εὐδοκιμοῦσαν οἱ διασπορές. Ὅπως καὶ σ' αὐτές, ἔτσι καὶ στίς σημερινές μεγαλουπόλεις, ἡ ἀστική κοινωνία εἶναι πολυπολιτισμική. Οἱ διασπορές συναντιοῦνται μέσα στὸ χῶρο τῶν μεγαλουπόλεων ὁ ὁποῖος παίζει σημαντικότερο ρόλο στὴ διεθνή οἰκονομία, καθὼς συνδέει τὰ δίκτυα τῶν διασπορῶν αὐτῶν. Τὰ δίκτυα δὲν εἶναι μόνο πολιτισμικά ἀλλὰ καὶ οἰκονομικά. Ἡ κινεζική, ἡ λιβανική, ἡ ἐλληνική καὶ οἱ ἄλλες διασπορές ἐκφράζουν βέβαια νέες μορφές διαφοροποίησης καὶ κατατεμαχισμού τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξασφαλίζουν τὴν ἐνότητά του, καθὼς ἡ καθεμιὰ ἀπλώνεται σὲ ὁλόκληρες ἡπείρους καὶ καθὼς ἡ συνάντησή τους στίς μεγαλουπόλεις ἐξασφαλίζει τὴν ἐνσωμάτωση τῶν δικτύων τους σὲ ἓνα ὑπερ-δίκτυο: τὸ μητροπολιτικό.

Οἱ λεγόμενες πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις ἀποτελοῦν ἐπίσης δικτυακὲς καὶ οἰκουμενικὲς ὁργανώσεις. Ἡ σχέση τους μὲ τίς διασπορές εἶναι περίπλοκες. Μποροῦν νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ διασπορά ἢ νὰ συνδέονται μὲ πολλές. Κατὰ πλειονότητα τὰ στελέχη τους ἀνήκουν στὸν κόσμο τῶν διασπορῶν. Κατὰ κανόνα, λοιπόν, ὁ κόσμος τῶν πολυεθνικῶν καὶ ὁ κόσμος τῶν διασπορῶν εἶναι συναφεῖς καὶ συμβάλλουν ἀπὸ κοινοῦ στὴν ἐνίσχυση τοῦ δικτυακοῦ χαρακτήρα τοῦ κόσμου μας.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΩΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ὅπως ἔγινε φανερό, ἡ Ἑλληνικὴ διασπορά ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου. Ὁ Ἑλληνισμὸς χαρακτηρίζεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν συνέχεια στὸ χρόνο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰν ἰδιαίτερη ἱκανότητα προσαρμογῆς στὸ χῶρο. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ πολλαπλὲς μορφές πού πῆρε ἡ πολιτικογεωγραφικὴ του ὁργάνωση. Μολονότι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἡ πρωτοπορία ἀνάμεσα στὰ ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς στὴ δημιουργία ἐνὸς σύγχρονου ἐθνικοῦ κράτους, ἡ φυσικὴ τάση τους εἶναι πολὺ πιὸ συμβατὴ μὲ τὸ διασπορικό πρότυπο. Ὁ γνωστὸς στίχος τοῦ Διονύση Σαββόπουλου δίνει ἀνάγλυφα τὴν εἰκόνα τοῦ δικτύου: “τῶν Ἑλλήνων οἱ κοινότητες” πού “φτιάχνουν ἄλλο Γαλαξία”.

Στὴν πρόσφατη ἱστορία μας ὅμως ἐπικρατεῖ τὸ “ἥθος” τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ὁ συγκεντρωτισμὸς τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξε ἓνα ἀναγκαῖο κακό, χωρὶς τὸ ὁποῖο ἡ ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ εἶχε κινδυνεύσει, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού κινδύνευσαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ὅμως, ὁ “ἱστορικός συμβιβασμὸς” τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ ἐθνικὸ κράτος εἶχε καὶ τίς ἀρνητικὲς του συνέπειες. Τὴν ἐμπορικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἡγεμονία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν “καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή” ἀντικατέστησε ἡ ἐλλαδικὴ ἐξάρτηση καὶ μετριοτήτα.

Πάντως, ἡ φυσικὴ τάση πρὸς τὸ διασπορισμὸ ὁδήγησε τοὺς Ἕλληνες, ἀκό-

μα και στους δύσκολους καιρούς της κυριαρχίας του εθνικού κράτους, να αναπαράγουν την ελληνική διασπορά όπου αυτό ήταν έφικτό, δηλαδή κυρίως στους “Νέους Κόσμους”: στην Αμερική, στην Αυστραλία και άλλοι. Όμως, για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω, ο μη έλλαδικός Έλληνισμός μόνο τελευταία αρχίζει να συνειδητοποιεί το ρόλο του και τις δυνάμεις του, αρχίζει δηλαδή να αποκτά συνείδηση διασποράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα μόνο τελευταία άρχισε να γίνεται αποδεκτός ο όρος διασπορά καθώς στο παρελθόν χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ο όρος “απόδημοι Έλληνες” ή “Έλληνες του εξωτερικού”, ενώ η μετανάστευση των Ελλήνων της διασποράς στην Ελλάδα (π.χ. των Ποντίων) αποδόθηκε με τον όρο “παλινόστηση”!

Η σχέση ελληνικού κράτους και διασποράς κυριαρχήθηκε ως τώρα, με λίγες εξαιρέσεις, από την κηδεμονία και συχνά ακόμα και την εκμετάλλευση από το κράτος. Οί συνθήκες όμως αλλάζουν. Το κράτος θα είναι όλο και λιγότερο σε θέση να παίζει ήγεμονικό ρόλο. Η κατανόηση των εξελίξεων αυτών απαιτεί όχι μόνο τη γνώση της Ιστορίας και του Πολιτισμού μας, αλλά και την ένσωμάτωση της προβληματικής μας για την ελληνική διασπορά σε ένα πλαίσιο συγκριτικό, θεωρητικό και διεπιστημονικό.

Απαιτεί επίσης την αναθεώρηση των εικόνων για τον Έλληνισμό και την Ιστορία του, με τις όποιες έχουν γαλουχηθεί οί γενιές των Ελλήνων από τον Παπαρηγόπουλο και μετά. Ασφαλώς, οί εικόνες αυτές ήταν πολύ χρήσιμες σε μιάν εποχή ανόδου και κυριαρχίας του εθνικού κράτους και συνέβαλαν στις επιτυχίες του Έλληνισμού. Καθώς όμως οί συνθήκες αλλάζουν, κινδυνεύουν να μετατραπούν σε επικίνδυνο βάρος. Τα μεγάλα εφόδια που μās προσφέρει ο πολιτισμός επιτρέπουν στον Έλληνισμό να περάσει όρμητικά στο προσκήνιο του είκοστου πρώτου αιώνα.

Η αισιόδοξη αυτή θεώρηση έρχεται σε αντιπαράθεση με το κυρίαρχο απαισιόδοξο κλίμα. Η ήθικη κρίση και παρακμή, ή φθορά της γλώσσας, ή καθοδική πορεία της εκπαίδευσης, ή διαλυόμενη οικογένεια μήπως καθιστούν την αισιόδοξία άβασιμη;

Στην πραγματικότητα χρειάζεται να συνδυασθούν οί δυο απόψεις. Η αισιόδοξία αφορά τις συνθήκες μέσα στις όποιες καλείται ο Έλληνισμός να ζήσει στο μέλλον. Είναι φανερό ότι ή περίοδος του εθνικισμού, δυσμενής για τα συμφέροντα του Έλληνισμού, τελειώνει· μιάν νέα εποχή ανοίγεται· εποχή κατά την οποία το οίκουμενικό στοιχείο θα αποτελεεί καθοριστικό πλεονέκτημα στο συναγωνισμό των λαών και των πολιτισμών. Όμως προϋπόθεση για να μπορέσει ο Έλληνισμός να αξιοποιήσει τις ευνοϊκές συνθήκες είναι να έχει διατηρήσει τις βασικές του αξίες, να μην έχει αφελληνισθεί. Προσπαθώντας να επιβιώσει κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, και ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και υπό την πίεση των συνθηκών, πολλές φορές δέχθηκε συμβιβα-

σμούς οί όποιοι ήταν αντίθετοι πρὸς τή φύση του. Βρίσκεται λοιπόν σήμερα σέ μιὰ κρίσιμη καμπή κατὰ τήν όποία κρίνεται τὸ μέλλον του: ἀναγέννηση ἢ όριστική παρακμή καὶ περιθωριοποίηση.

Ἡ ἐπιστημονική ἀνάλυση δέν ἐπιτρέπει νά ξεχωρίσει κανείς ποιά ἀπό τίς δύο ἐκδοχές θά ἐπικρατήσῃ. Οί δυνάμεις καὶ οί τάσεις ἀλληλοαναιροῦνται πρὸς τὸ παρόν: δίπλα στήν παρακμιακή εἰκόνα τοῦ ἐλλαδισμού ἐμφανίζεται ἡ δύναμη τοῦ διασπορικοῦ στοιχείου, -π.χ. μέ τή μορφή τῆς πρωτοπόρου ἐλληνικῆς ναυτιλίας- καὶ οί ἐλπίδες νά ἀναγεννηθεῖ ὁ οἰκουμενικός ρόλος τῆς Ὁρθοδοξίας. Οί σημερινές γενιές εἶναι καταδικασμένες νά ζήσουν στήν ἀβεβαιότητα μιᾶς μεταβατικῆς περιόδου· παράλληλα ἔχουν τήν εὐθύνη νά συμβάλλουν στήν ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ σέ μιὰ ἀπό τίς πιὸ κρίσιμες στιγμές τῆς ἱστορίας του.